

ЛЕТЮЧІ ЛИСТКИ ЯК КЛЮЧОВЕ МЕДІА ДОБИ РЕФОРМАЦІЇ: ТЕКСТИ І ОБРАЗИ

Петро Котляров

Flugschriften as a key medium of the Reformation: texts and images

Petro Kotliarov

Pamphlets (Germ. Flugschrift or Flugblatt) became an important medium during the European Reformation. This paper looks at Flugschriften as a driver for the new religious teaching and a phenomenon in social and cultural life in the Sixteenth century Germany. We pay special attention to the use of Flugschriften by reformers as a mean of communication with different social strata (as with educated elite, so with illiterate people).

We found that popularity of Flugschriften relied heavily on the reformers' activities. They need to communicate new ideas to their sympathizers, which, in their turn, were interested in following events and discussions, finding new arguments for the opponents. Due to the low prices for pamphlets, they appeared even in very poor houses previously deprived of any written or printed word.

One can notice how engravings from Flugschriften had better reflected any minor changes in public image of the main reformers, than any other document. Authors of pamphlets elaborated a visual language on its own and, for this purpose, reconsidered Catholic iconography. For example, Hans Baldung Grien in his engraving from 1521 depicted Martin Luther as a righteous man with traditional Catholic iconography features. On the one hand, in this way he made image understandable for, who had recently left Catholicism for Lutheran teaching. On the other hand, this interpretation of Luther's image as a righteous warrior against Papacy coincided with Luther's own ideas concerning his mission and with his followers' ones, which looked for radical changes in religious and social life.

Luther's' engraved portraits became a departing point for a brand new Protestant iconography. It combined visual and narrative hints on Luther as a fighter against "the Old Church", which relies solely on the Bible. However, to make these images work artists often used Catholic symbols and iconographical types.

Key words: Flugschrift, Flugblatt, pamphlet, medium, communication, the Reformation, Martin Luther, iconography, engraving.

У виявленні характерних рис німецької Реформації принципово важливим є осмислення особливостей функціонування медійних засобів, їх місця у соціальному і культурному просторі Німеччини, визначній комунікативній ролі прихильників Реформації і в блискавичному поширенні нових ідей. Дослідження «*летючих листків*» (нім. – *Flugschrift, або Flugblatt*), що виявилися вельми впливовими медійними засобами, дозволить виявити унікальний досвід взаємодії реформаторів з різними прошарками суспільства, як із освіченою елітою так і тими, хто до освіти не мав жодного стосунку. Вивчення засобів комунікації керівників Реформації і суспільства в конкретно-історичному контексті дає можливість зрозуміти роль ілюстрованих медіа в пропаганді нових доктрин та особливості формування суспільної думки.

Гравюри, присутні на сторінках летючих листків, більшою мірою, ніж інші документи, відтворюють історію творення образів діячів Реформації, допомагають сформуванню уявлення про союзників і противників, сприяють розумінню світосприйняття, ціннісних орієнтирів та естетичних запитів суспільства.

Тому у цій статті ми, по-перше, з'ясуємо причини популярності листків та їх комунікативну роль в середовищі прихильників Реформації; а, по-друге, визначимо мотиви, якими керувалися художники у творенні образу Мартіна Лютера – лідера та символу Реформації.

Німецька Реформація XVI ст. стала широким суспільно-політичним та ідеологічним рухом, що охопив усі стани суспільства. Ідеї Мартіна Лютера, починаючи із написання 95 тез (1517 р.), блискавично долітали до усіх куточків держави. Швидкість і ефективність поширення інформації на початку XVI ст. можна частково пояснити традиційною формою усної передачі, удосконаленням офіційної комунікації, інтенсифікацією спілкування між інтелектуальними групами тощо. Ми ж звернемо увагу на популярний в добу Реформації засіб поширення інформації – *летючі листки*.

Летючі листки як тип інформаційно-агітаційних засобів не були винаходом Реформації. Вони з'явилися ще у середні віки як різновид односторінкових листівок. Однак масового поширення вони отримали після винаходу друкарського верстату Йоганном Гуттенбергом (1397/1400-1468) і, особливо, у реформаційний час, перетворившись на засіб масової інформації (Arnold 1990, s. 53). Свого ж апогею друкування летючих листків досягло під час релігійних війн у XVII ст.

Сама назва – *летючий листок* – з'являється лише з XVIII ст. Вважається, що першим термін *летючий листок* («Flugblatt» та «Flugschrift») ¹ увів в ужиток швабський поет Крістіан Фрідріх Даніель Шубарт (1739-1791). К. Шубарт застосував термін «Flugblatt» у 1786/87 рр. як вільний переклад французького терміну «feuille volante», замінивши більш старі загальні терміни «Libell», «Tractat» і «Pasquill» (Wellenreuther 2013, s. 6).

У поле зору дослідників *летючі листки* потрапляють лише у XIX ст., коли було започатковано їх наукове вивчення. Проте фактично серйозних досліджень не проводилось аж до кінця XX ст. Вчені не вважали *летючі листки* гідними уваги історика, будучи переконаними, що цю групу джерел належить вивчати фольклористам (Wellenreuther 2013, s. 6). Хоча, як свідчить Герман Велленройтер, частина фахівців з історії Реформації ще на ранньому етапі усвідомлювали виняткову їх цінність як засобу швидкого поширення нових реформаційних ідей (Wellenreuther 2013, s. 6).

Наприкінці XX ст. ставлення науковців до *летючих листків* суттєво змінюється. В. Адам запропонував розглядати їх як комплексні культурно-історичні джерела (Adam 1990, s. 187-188), а А. Ассман – як частину колективної пам'яті епохи (Assmann 1990, s. 64). Лоттес називає *Листки* засобами масової інформації доби Реформації, які обумовлювали одне одного й впливали на хід подій, викликавши «зміну структури сакральної комунікації» (Lottes 1996, s. 250, 252).

Летючі листки, що становлять джерельну базу даного дослідження, були зібрані у декілька корпусів ще науковцями XIX століття. Увага істориків до цієї групи джерел була пов'язана із загальною цікавістю до подій Реформації та Тридцятилітньої війни (1618-1648). Першим розпочав збирати і систематизувати *летючі листки* німецький літератор та історик культури Густав Фрейтаг (1816-1895) (Hohemenser 1925). Зібрана ним колекція хронологічно

¹ Часто в науковій літературі терміни «Flugblatt» та «Flugschrift» не розрізняються і перекладаються як *летючий листок*. Деякі вчені вважають, що *Листок* із однією сторінкою варто називати «Flugblatt», а багатосторінкові – «Flugschrift». Однак дискусії щодо цих термінів постійно продовжуються. Див.: Wellenreuther 2013, s. 6.

охоплює період із 1470 по 1854 рр., включає рідкісні видання і налічує 6265 примірників летючих листків. У 1859-67 рр. Г. Фрейтаг видав 5-ти томну збірку «Die Bilder aus der deutschen Vergangenheit» («Картини з німецького минулого»). Робота була присвячена культурі, а основою джерельної бази стали листки, у знанні і коментуванні яких Г. Фройтаг проявив себе як неперевершений фахівець. Тому ця праця не втратила значення і на сьогодні (Freitag, 1961).

Починаючи із 70-х років XIX ст. вчені почали обговорювати методи роботи з цією групою документів, що привело до загальної інтенсифікації досліджень. В університеті Тюбінгена було започатковано збирання, систематизація, вивчення і публікація листівок часів Реформації (Rosseaux 2001, s. 24). Також, було здійснено спробу дати визначення летючим листкам: це один або більше ніж один листок; незалежне, неперіодичне видання; без переплетення; друкована продукція, що видається із агітаційною чи пропагандисткою метою (Hohenberger 1996, s. 162).

Визначення не вичерпне, оскільки іноді летючі листки видавалися регулярно/періодично, нерідко мали тверді палітурки і прошивалися, і не завжди мали на меті агітацію чи пропаганду. Вони, наприклад, могли видаватися як реакція на важливу подію.

За кількістю сторінок листівки також суттєво різнилися. Іноді це видання із однією або кількома сторінками. Проте не були рідкістю і достатньо великі, що налічували 70-90 сторінок. Часто Листки мали гарно прикрашену гравюрою титульну сторінку. Гравюри зустрічалися і по тексту. Візуалізуючи найголовніші ідеї Листка вони приваблювали неписьменних та слугували додатковим елементом підняття інтересу покупця (Köhler 1976, s 50).

Тоді ж, у 1870-ті роках, було виділено кілька пікових періодів масового друкування листків у добу Реформації. Перший сплеск припадає на період Селянської війни (1524-1525) і стихає незабаром після придушення повстання, коли князі взяли у свої руки справу реформування церкви і релігійний рух почав позбавлятися стихійності, властивої першим рокам Реформації. Другий сплеск спостерігався в 1529-1530 рр. У 1529 році відбувся Другий Шпеєрський рейхстаг, який скасував постанову «Чия влада, того й віра», прийняту в 1526 р. У 1530 р. також відбулася й інша знакова подія, що викликала великий суспільний резонанс – Аугсбурзький рейхстаг, з яким протестанти пов'язували надію на міжконфесійний компроміс і мир. Однак сподівання не виправдалися. Натомість імператор зажадав суворого дотримання «Вормського едикту» 1521 р. про переслідування Лютера та лютеранства. Одним із наслідків Аугсбурзького рейхстагу стало створення Шмалькальденського союзу (1531), який ще більше загострив протистояння в імперії (Lutz 1982, s. 146-149).

Третій пік друкування Листків спостерігався напередодні Шмалькальденських війн 1547 та 1552 років (Köhler 1986, s. 256).

На нашу думку, активізація друкування Листків у відповідальні періоди обумовлювалася кількома факторами: резонансом події; потребою окремого індивіда у споживанні актуальних новин; спробою ворогуючих таборів сформувати суспільну думку на свою користь. Нова теологія подана у доступній і переконливій формі, висвітлення найважливіших подій релігійно-політичного життя, сатира, гостра полеміка – це все те, що викликало жвавий інтерес і вигідно вирізняло листки від традиційної передреформаційної, здебільшого дидактичної, літератури (Дятлов 2010, с. 165).

Також варто враховувати доступність Листків, на що звернув увагу німецький вчений Мартін Арнольд. Досліджуючи відповідність їх ціни до основних продуктів харчування у XVI ст. він стверджує, що летючий листок середнього розміру був цілком по кишені більшості працездатного населення, оскільки вартував не більше хорошого обіду (Arnold 1990, s. 48). Дослідник наводить дані про документи протестантського штифту Тюбінгена, які містять ціни на листівки періоду з 1515 по 1525 рр. Летючий листок із восьми-десяти сторінок коштував 3 або 4 феніги; з шести листків – 2 феніги. Віттенберзький книготорговець Крістоф Шрам

продавав у 1537 році маленький трактат і релігійний флюгшріфтен за ціну у три-дев'ять пфеніги. Малий Катехізіс Лютера продавався за 5 пфенігів (Arnold 1990, s. 48). Якщо це перевести на продукти харчування, то складається наступна картина. У Франкфурті-на-Майні в 1524 р. фунт голландського сиру коштував 6 пфенігів, один фунт меду – 12 пфенігів, фунт масла – 14 пфенігів, пара черевиків – 108 пфенігів, а денна заробітна плата землекопа у 1537 р. становила 14-18 пфенігів (Arnold 1990, s. 48). Загалом, як видно із наведених цін, летючий листок коштував достатньо дешево і знаходився у межах доступних товарів навіть для мало захищених верств.

На користь того, що вартість листків була доступною, свідчить і факт масового зростання накладів листівок. Відомо, що було надруковано від 140 до 150 тисяч тематичних листівок. Зрідка деякі мали наклад від 1000 до 1500 екземплярів. Але якщо навіть взяти, що середній наклад Листка був 500 шт., то і тоді це дає 70 - 90 млн. штук.

Ці цифри можуть викликати закономірну недовіру, адже за різними підрахунками писемних людей в Священній римській імперії було приблизно від 5 до 10 відсотків, а на початку Тридцятилітньої війни у Німеччині проживало 17 млн. чол. Але варто враховувати наступне. По-перше, в добу Реформації широко поширюється практика публічного читання. Особливо у селі, де існувала яскраво виражена переважаюча більшість неписьменних (90-95%). У реформаційний час характерним явищем також стають як постійно діючі гуртки тих, хто займався читанням нової літератури в колі неписьменних, так і стихійні. Тому Листки купували і неосвічені, а безграмотність не ставала перешкодою. До того ж, видавці нерідко супроводжували летючі листки малюнками, що передбачало іншу форму сприйняття. Візуалізація збільшувала агітаційний потенціал листівки, пропонуючи ідентичну, або відмінну від тексту власну «риторику картини» (Schilling 1990, s. 62), зрозумілу для неписьменних.

По-друге, нерідко купівля листка здійснювалася для подарунку близьким і друзям. Часто великі партії закуповувалися купцями для вивезення за кордон.

По-третє, це досвід зустрічі із сакральним. Адже друковане слово, книга – це не лише атрибут освіченості, але й одне із свідчень належності власника до духовного стану, який упродовж всього середньовіччя був монопольним хранителем Слова. Текст в середньовіччі сприймався як сакральний інструмент комунікації з Градом Небесним. Летючі листки стали засобом, завдяки якому друковане слово ввійшло в ті соціальні прошарки, які раніше не мали жодного стосунку до книги. До того ж, приблизно 90 відсотків продукції друкувалося у оптимальному для друкарства і зручному у користуванні форматі (Weyrauch 2001, s. 5).

По-четверте, автори дотримувалися важливої вимоги – ясність/зрозумілість викладу матеріалу. Оскільки споживачі листівок належали до різних соціальних верств і мали різний рівень освіти, то текст листівки повинен був складатися так, щоб основна ідея була зрозуміла і не піддавалася смисловій трансформації в залежності від освіти або статусу читача (Körber 1998, s. 17, 20). Варто звернути увагу і на те, що іноді Летючі листки створювались для різних аудиторій. Видані латиною, орієнтувалася на вчену еліту; німецькою мовою – для тих хто мав мінімальні шкільні знання, а з гравюрами, до тих, хто не мав жодного уявлення про освіту (Engelsing 1973, s. 23). Іноді усі три ознаки поєднувалися в одному листку коли автор хотів об'єднати три комунікативні рівні.

По-п'яте, довіра до друкованого слова. Г. Ф. Вороненкова, займаючись вивченням розвитку засобів масової інформації в Німеччині від середніх віків до наших днів, доводить, що суспільство вважало друковані медіа такими, що «zasлугують на довіру», оскільки публікують «достовірну інформацію» (Вороненкова 2011, с. 463).

Ураховуючи все вищезначене стає зрозумілим, що друк листівок перетворився не лише на засіб комунікації однодумців і пропаганди нового вчення, але й прибутковий бізнес. Друкарі буквально сперечалися за право отримати рукопис для друку. Видавці і торгівці вміло

використовували не лише підвищення освіченості, але й новостворену інформаційну потребу – читати про релігійні суперечності й диспути та самому долучатися до обговорення нових доктрин і подій.

Основними читачами і споживачами друкованої продукції, як зазначає М. Арнольд, були міста (Arnold 1990, s. 53). У містах Листки друкувалися, знаходили своїх продавців, покупців і читачів. У містах відчувався і найбільший ефект від друкованих засобів (Arnold 1990, s. 53). У містах проживали і дописувачі Листків. Серед авторів найбільш популярним був Мартін Лютер, Андреас Карлштадт і Філіп Меланхтон. Лютер був також і найбільш плідний автор. Як свідчить Г. Вороненкова лютерівський трактат «До християнського дворянства німецької нації» теж перетворився на летючий листок і витримав 15 видань. Саме про нього Лютер написав Йоганну Лангу, що твір проданий у кількості 4 тис екземплярів (Вороненкова 2011). Також Г. Вороненкова, посилаючись на роботи В. Штамма, зазначає, що твори Лютера перед відкриттям Вормського рейхстагу розійшлися у кількості півмільйона штук і друкувалися у чотирьох містах – Віттенберзі, Страсбурзі, Лейпцигу та Аугсбурзі. Загалом до кінця 1520 р. твори Лютера мали 652 тиражі з 600-700 тис. екземплярів (Вороненкова 2011).

Серед авторів були не лише релігійні діячі, але й урядовці, освічені жінки, рицарі, члени ратів. Серед найбільш відомих можна назвати Ганса Сакса (1494 – 1576). На жаль, встановити авторство багатьох не видається можливим – часто листівки були анонімними із-за страху репресій. Це зауваження, звісно, не стосується М. Лютера, який, перебуваючи у Віттенберзі під захистом курфюрста Саксонії, майже із самого початку став публічним діячем й не мав потреби та можливості ховати своє ім'я за псевдонімом.

Лютер був не тільки автором Листків. Його образ часто використовувався для ілюстрацій, починаючи вже із 1519 р. [рис. 2]. У якості прикладу раннього використання зображення Лютера у пропагандистських листках можна навести гравюру «Папські вовки» (1520) [рис. 1], що візуалізує головні віросповідні лютеранські ідеї – sola gratia (тільки благодаттю, тобто прощення через смерть Христа) і sola fide – тільки вірою.

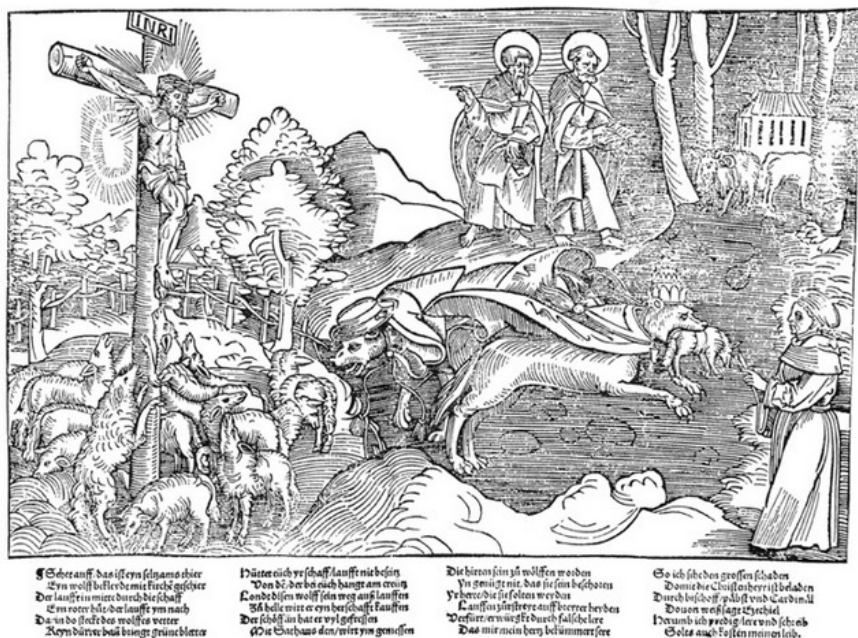

Рис. 1

Нерідко портрет Лютера використовувався і самостійно. Подібні гравюри є для нас візуальними джерелами для розкриття другої визначеної нами проблеми: історії творення образів діячів Реформації.

У 1519 р., коли реформаційний рух не набув радикалізму й обмежувався теологічними диспутами, Лютер зображувався у вигляді ченця. Стиль портретування Лютера змінюється з 1520 року й особливо з часу Вормського рейхстагу (1521), коли реформатор у присутності імператора відкрито заявив про свої переконання. Власне, на цьому рейхстазі бунтівника було оголошено злочинцем, а імператор Карл V видав відомий Вормський едикт, за яким передбачалося переслідування

Рис. 2

Лютера та його послідовників на території Священної римської імперії. Ця подія сколихнула суспільство та привернула пильну увагу до реформатора – це зумовило пошук митцями такого іконографічного типу, який би найповніше розкрив образ релігійного революціонера, був впізнаваним, наповненим зрозумілою реформаційною риторикою, доступною навіть тим, хто вперше стикався із лютеранством. Новий іконографічний тип також повинен був розкрити найголовнішу ідею Лютера «*sola scriptura*» («тільки Біблія»), позиціонувати його не як єретика, а як нового святого, апостола правди, образ якого був би схожий на традиційний католицький, звичного для тих, хто недавно вийшов із католицизму. Аким є портрет на гравюрі 1525 р. Ганса Бальдунга Гріна (1480/1485-1545) [рис. 3]. Ця гравюра є чи не найбільш репрезентативною й одночасно суперечливою: Лютер зображений у вигляді ченця з Біблією в руках. Однак, якщо Біблія сприймається без зауважень і як основний елемент лютерівської іконографії, то голуб над головою реформатора (символ Духа Святого) і біле коло у вигляді сонця навколо голови відсилає увагу до католицького

культу святих. Сонце, звичний іконографічний символ, семантично пов'язаний із правдою, істиною: «А для вас, хто благоговіє перед іменем Моїм, зійде Сонце правди і зцілення в променях його» [Мал. 4, 2]. Художник візуалізує ідею хворої церкви, що отримала завдяки Лютеру зцілення. Цю думку рефреном повторює наратив гравюри: «Лютер, слугитель Христа і відновлювач християнського вчення». Кернер Й. вказує, що Бальдунг Грін зобразив подібність німбу та голуба, щоб аутентифікувати його [Лютера – П.К.] божественне обрання (Koerner 2017, s. 153). Дійсно, Лютер неодноразово у власних роботах підкреслює своє обрання для важливої мети – війни проти папства. Очевидно, художник не випадково використовує середньовічну іконографічну традицію, урівнюючи його із біблійними героями, перетворюючи в нового апостола, пророка і святого, що бореться із антихристом. Цей войовничий образ органічно поєднувався із популярною тезою висловленою Лютером у 1520 р. про священство усіх віруючих і словами ап. Петра, на які посилається реформатор у цьому трактаті: «Ви царственне священство, *народ святий* [виділено нами – П.К.]».

Якщо простежити витоки поняття «святий», то образ Лютера як святого і одночасно борця (він на гравюрі з Біблією – «мечем обосічним», Євр. 4, 12), стає цілком зрозумілим. Ерік Нюстрем у Біблійному словнику зазначає, що слово «святий» (євр. кадош) означає не безгрішний, а дослівно – відділений. Відділений від гріха і такий, що ненавидить гріх. І далі Е. Нюстрем пояснює: «В Ісаї 13, 3 (євр. текст) наступаючи на Вавилон мідійські і перські війська Господь називає «Мої освячені», тобто вибрані Ним для ведення Його священної війни» (Нюстрем 1987, с. 395). Генріх Фаусель, вказуючи на усвідомлення Лютером власної місії як борця, говорить, що на той час «здогад Лютера в тому, що він бореться з антихристом, вже переріс у стійке переконання» (Fausel 1996, s. 125). У листі до Венцеслау Лінка від 18 грудня 1518 р. Лютер писав: «Я надсилаю тобі мою писанину, щоби ти розсудив, чи дійсно у мене є підстави вважати говорити про те, що в римській курії править звичайний антихрист, про якого говорить апостол Павло (2 Фес. 2, 4)» (Fausel 1996, s. 127). 1520 р. у листі до Спалатина Лютер пояснює і методи боротьби святих із антихристом: «...не вір, що справу Євангелія можна

захищати без шуму, скандалу і бунту. ...але слово Боже – це меч, це – війна, це – спростування, це – скандал, це – погибель, це – отрута...» (Fausel 1996, s. 145).

Лютер позиціонував себе відділеним і обраним для боротьби проти антихриста, озброєного мечем істини. Таким його сприймало і суспільство. Католицький історик І. Гобрі зазначає, що в очах суспільства «...він був Пророк, людина Оновлення, Германський Святий. На портретах, які продавалися по усій країні, художники зображували його з німбом навколо голови» (Гобрі 2000, с. 336).

Таким чином, художник свідомо застосовав звичну для релігійного мистецтва іконографію, щоб образ «нового праведника» був би максимально схожий на традиційний католицький і зрозумілий для тих, хто нещодавно вийшов із католицизму. З іншого боку, трактування образу Лютера як воїна проти папства цілком відповідало уявленням самого Лютера про свою місію й, одночасно, імпонувало настроям тих, хто прагнув радикальних змін церковного і суспільного життя.

Отже, з цього дослідження випливають дві важливі тези. По-перше, популярність летючих листків була пов'язана з тим, що вони виявилися важливим комунікативним засобом в межах реформаційної спільноти. Завдяки швидкості друкування і масовості їх поширення найвіддаленіші прихильники Реформації могли стежити за розвитком нової доктрини, радіти і гніватися одній події, знайомитися з дискусіями в релігійному просторі, знаходити нові аргументи для свого переконання. Завдяки наративу і гравюрам, легкості й однозначності розуміння і сприйняття, Листки формували у певному комунікативному колі єдине розуміння проблеми. Завдяки своїй дешевизні Листки з'явилися у оселях тих, хто раніше ніколи не мав доступу до друкованого слова, і привели до «зміни структури сакральної комунікації». Селяни і міщани отримали можливість читати про теологічні дискусії, коментувати релігійні тексти, висловлювати власну позицію, що, насправді, ставало одним із виявів лютеранської тези про загальне священство.

По-друге, гравюрні портрети керівників Реформації стали початком формування нової протестантської іконографії, у якій поєдналися візуальні елементи і наратив, що вказували на Лютера як на борця із старою церквою. Однак, для того, щоб цей образ легко вкладався в парадигму середньовічного релігійного мислення, митці не відмовлялися і від католицької символіки. Символи, що вказували на Лютера як борця і «нового праведника», виявилися актуальними настроям тих, хто прагнули змін церковного і суспільного життя.

Список джерел та літератури

ВОРОНЕНКОВА, Г.Ф., 2011, *Путь длиною в пять столетий: от рукописного листка до информационного общества. Национальное своеобразие средств массовой информации Германии (Исторические предпосылки, особенности становления и эволюция, типологические характеристики, структура, состояние на рубеже столетий)*. [Онлайн] Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/4516306/> [Дата звернення: 1 червня 2018].

Рис. 3

- ГОБРИ, И., 2000, *Лютер*. Москва: Молодая гвардия.
- ДЯТЛОВ, В. 2010, *Реформи і Реформація у Німеччині (XV-XVI століття)*. Чернівці: Чернівцівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка.
- НЮСТРЕМ, Е., 1987, *Библейский словарь*. Торонто: Мировая христианская миссия.
- ADAM, W., 1990, Das Flugblatt als Kultur- und Literaturgeschichte Quelle der frühen Neuzeit, *Euphorion. Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 84, 187–206.
- ARNOLD, M., 1990, *Handwerker als theologische Schriftsteller. Studien zu Flugschriften in frühen Reformation (1523-1525)*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- ASSMANN, A., 1990, Das Gestern im Heute. Medien und soziales Gedächtnis, *Funkkolleg Medien und Kommunikation*, Studienbrief 5, 41-82.
- ENGELSING, R., 1973, *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft*. Stuttgart: Metzler.
- FAUSEL, H., 1006, *D. Martin Luther. Sein Leben und Werk 1483-1521*. Stuttgart: Hänssler.
- FREYTAG, G. / Deutsche Biographie. [Онлайн] Режим доступа: https://www.deutsche-biographie.de/artikelNDB_pnd118535455.html [Дата звернення 19.05.2018]
- HOHEMENSER, P., 1925, *Flugschriftensammlung Gustav Freytag. Im Auftrage der Gesellschaft der Freunde der Stadtbibliothek bearbeitet von Paul Hohenemser*. Frankfurt am Main: Frankfurter Societäts-Druckerei G. m. b, H, Abteilung Buchverlag.
- HOHENBERGER, T., 1996, *Lutherische Rechtfertigungslehre in den reformatorischen Flugschriften der Jahre 1521-22*. Tübingen: Mohr.
- KOERNER, J.L., 2017, *Die Reformation des Bibles*. München: C.H.Beck.
- KÖHLER, H., 1976, *Die Flugschriften. Versuch eine Präzisierung eines geläufigen Begriffs*. In: *Festgabe für Ernst Walter Zeeden: zum 60. Geburtstag am 14. Mai 1976*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- KÖHLER, H., 1986, *Erste Schritte zu einem Meinungsprofil der frühen Reformationszeit*. In: *Martin Luther: Probleme seiner Zeit. (Spätmittelalter und frühe Neuzeit)*. Stuttgart: D. Stievermann.
- KÖRBER, E.-B., 1998, *Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preußen 1525 bis 1618 (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte 7)*. Berlin-New York: de Gruyter.
- LOTTE, G., 1996, *Medienrevolution. Reformation und sakrale Kommunikation*. In: *Stephan Kronenburg/Horst Schichtel (Hg.), Die Aktualität der Geschichte. Historische Orientierung in der Mediengesellschaft*. Gießen: Fachjournalistik Geschichte, Justus-Liebig-Univ.
- LUTZ, H., 1982, *Reformation und Gegenreformation*. 2d ed. Munich and Vienna: R. Oldenbourg.
- ROSSEAUX, U., 2001, *Die Kipper und Wipper als publizistisches Ereignis (1620-1626). Eine Studie zu den Strukturen öffentlicher Kommunikation im Zeitalter des Dreißigjährigen Kriegs*. Berlin: Duncker & Humblot GmbH.
- SCHILLING, M., 1990, *Bildpublizistik der frühen Neuzeit: Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen: Niemeyer.
- WELLENREUTHER, H., 2013, *Citizens in a Strange Land: A Study of German-American Broadsides and Their Meaning for Germans in North America, 1730-1830*. The Pennsylvania State University.
- WEYRAUCH, E., 2001, *Das Buch als Träger der frühneuzeitlichen Kommunikationsrevolution*. In: *Kommunikationsrevolutionen: die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*. Köln: Böhlau.

References

- ADAM, W., 1990, Das Flugblatt als Kultur- und Literaturgeschichte Quelle der frühen Neuzeit, *Euphorion. Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 84, 187–206.

- ARNOLD, M., 1990, *Handwerker als theologische Schriftsteller. Studien zu Flugschriften in frühen Reformation (1523-1525)*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- ASSMANN, A., 1990, Das Gestern im Heute. Medien und soziales Gedächtnis, *Funkkolleg Medien und Kommunikation*, Studienbrief 5, 41-82.
- DIATLOV, V. 2010, Reformy i Reformatsija u Nimechchyni (XV-XVI stolittia) [Reforms and Reformation in Germany (15-16th cc.)]. Chernihiv: Chernihivskyy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni T. H. Shevchenka.
- ENGELSING, R., 1973, *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft*. Stuttgart: Metzler.
- FAUSEL, H., 1006, *D. Martin Luther. Sein Leben und Werk 1483-1521*. Stuttgart: Hänssler.
- FREYTAG, G. Deutsche Biographie. [Online] Режим доступа: https://www.deutsche-biographie.de/artikelNDB_pnd118535455.html [Дата звернення 19.05.2018]
- HOBY, Y., 2000, Liuter [Luther]. Moskva: Molodaja hvardija.
- HOHEMENSER, P., 1925, *Flugschriftensammlung Gustav Freytag. Im Auftrage der Gesellschaft der Freunde der Stadtbibliothek bearbeitet von Paul Hohenemser*. Frankfurt am Main: Frankfurter Societäts-Druckerei G. m. b, H, Abteilung Buchverlag.
- HOHENBERGER, T., 1996, *Lutherische Rechtfertigungslehre in den reformatorischen Flugschriften der Jahre 1521-22*. Tübingen: Mohr.
- KOERNER, J.L., 2017, *Die Reformation des Bibles*. München: C.H.Beck.
- KÖHLER, H., 1976, *Die Flugschriften. Versuch eine Präzisierung eines geläufigen Begriffs*. In: *Festgabe für Ernst Walter Zeeden: zum 60. Geburtstag am 14. Mai 1976*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- KÖHLER, H., 1986, *Erste Schritte zu einem Meinungsprofil der frühen Reformationszeit*. In: *Martin Luther: Probleme seiner Zeit. (Spätmittelalter und frühe Neuzeit)*. Stuttgart: D. Stievermann.
- KÖRBER, E.-B., 1998, *Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preußen 1525 bis 1618 (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte 7)*. Berlin-New York: de Gruyter.
- LOTTE, G., 1996, *Medienrevolution. Reformation und sakrale Kommunikation*. In: *Stephan Kronenburg/Horst Schichtel (Hg.), Die Aktualität der Geschichte. Historische Orientierung in der Mediengesellschaft*. Gießen: Fachjournalistik Geschichte, Justus-Liebig-Univ.
- LUTZ, H., 1982, *Reformation und Gegenreformation*. 2d ed. Munich and Vienna: R. Oldenbourg.
- NUSTREM, E., 1987, *Bybleiskyi slovar [Byblical dictionary]*. Toronto: Mirovaja khrystyanskaja myssija.
- ROSSEAUX, U., 2001, *Die Kipper und Wipper als publizistisches Ereignis (1620-1626). Eine Studie zu den Strukturen öffentlicher Kommunikation im Zeitalter des Dreißigjährigen Kriegs*. Berlin: Duncker & Humblot GmbH.
- SCHILLING, M., 1990, *Bildpublizistik der frühen Neuzeit: Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen: Niemeyer.
- VORONENKOVA, G.F., 2011, Put' dlynoi v piat stoletyi: ot rukopysnoho lystka do informatsyonnoho obshchestva. Natsionalnoe svoeobrazye sredstv massovoi informatsii Hermanii (Istoricheskie predposylki, osobennosti stanovlenija i evoliutsyia, tipolohicheskie karakteristiki, struktura, sostoyanie na rubezhe stoletyi). [Five centuries long way: from the manuscript papers to information society. National distinctiveness of mass media of Germany] [Online] Available from: <https://studfiles.net/preview/4516306/> [Accessed: 1st June 2018].
- WELLENREUTHER, H., 2013, *Citizens in a Strange Land: A Study of German-American Broadsides and Their Meaning for Germans in North America, 1730-1830*. The Pennsylvania State University.
- WEYRAUCH, E., 2001, *Das Buch als Träger der frühneuzeitlichen Kommunikationsrevolution*. In: *Kommunikationsrevolutionen: die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*. Köln: Böhlau.

Летючі листки як ключове медіа доби Реформації: тексти і образи

Летючі листки (нім. – Flugschrift, або Flugblatt) - важливий медійний засіб доби європейської Реформації. У статті автор аналізує особливості феномену летючих листків як перших медіа у поширенні нових ідей, їх місце у соціальному і культурному житті Німеччини. Встановлено, що популярність летючих листків була пов'язана з тим, що вони виявилися важливим комунікативним засобом в межах реформаційної спільноти. Звернено увагу, що гравюри, присутні на сторінках летючих листків, більшою мірою, ніж інші документи, відтворюють історію творення образів діячів Реформації. З'ясовано, що на гравюрі Ганса Бальдунга Гріна (1521 р), художник зображуючи Мартіна Лютера, свідомо застосовав звичну для релігійного мистецтва іконографію, щоб образ «нового праведника» був би максимально схожий на традиційний католицький і зрозумілий для тих, хто нещодавно вийшов із католицизму. Гравюрні портрети керівника Реформації стали початком формування нової протестантської іконографії.

Ключові слова: Flugschrift, Flugblatt, трактат, медіа, комунікація, Реформація, Мартін Лютер, іконографія, гравюра.

Петро Котлярів, д-р. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Petro Kotliarov, Dr. of Sc. (history), Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Received: 27-03-2018

Advance Access Published: May, 2018